

ІРИНА ЗАХАРЧУК¹

„Що люди думають...“: історія у дзеркалі суспільних настроїв

Гриневич Владислав, *НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939–червень 1941 рр.*, Київ-Дніпропетровськ 2012, 508 с.

Свої міркування про книгу Владислава Гриневича розпочну зі слів Оскара Вайлда: „Слова будують світ, а суспільство — це текст, який мусить бути переписаним”. Кожне покоління інтелектуалів продукує власні моделі переписування, обираючи ціннісні імперативи та проектуючи на минуле динаміку сьогодення. Дослідницька модель В. Гриневича прикметна тим, що розкодовує приховані пласти тоталітарного буття за допомогою аналізу суспільно-політичних настроїв. Варто зазначити, що настрої охоплюють практично всю сферу буттєвого колообігу: приватне життя, працю, відпочинок, інтегрованість (або ж неінтегрованість) індивіда в соціум, ставлення до влади тощо. У публічному вимірі настроєва модель дотична до політичних, економічних, освітньо-культурних реалій. Всі ці моменти враховує автор, концепція якого вирізняється настановою на відтворення полірівневості та множинності української буттєвої моделі.

Аналіз суспільних настроїв вимагає від дослідника сміливості у прокладанні нових шляхів. Адже громадська думка тоталітарної доби в українських проєкціях практично не була предметом системних наукових досліджень.

¹ **Adres do korespondencji:** Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра української літератури, вул. Остафова, 31, 33028, Рівне, Україна. **E-mail:** zaharchuk.irina@mail.ru.

Відповідно, праця В. Гриневича відкриває нові перспективи для ревізії колективної ідентичності, її підпадання процесу советизації, а також оприявлення стосунків між владою та громадянами. У праці ці взаємини означено в множинних виявах, що розкривають складність і неоднозначність щоденного життя, яке постає за лаштунками офіційних презентацій. У цьому контексті не можна не звернути увагу на метафору назви — „неприборкане різноголосся”. Вона кодифікує поліфонію настроїв населення, саме ту множинність, що цілеспрямовано замовчувалася та маргіналізувалася як в офіційних моделях пам’яті, так і в структуруванні гуманітарного простору.

В авторській версії, термін „неприборкане” запрошує читачів до діалогу та дискусії про систему цінностей українського суспільства напередодні Другої світової війни, цінностей, які функціонували як в режимі конфліктності, так і паралельного існування, але загалом презентували гетерогенність соціальних процесів. Водночас контекстуально „неприборкане” відчитується як поразка влади та її ідеологічно-пропагандистської стратегії в намаганні перебрати контроль над думками, настроями та світосприйняттям громадян. Дослідникові вдалося не лише оприсутнити це багатоголосся, реконструювати його соціокультурне підґрунтя, а й перезавантажити осмислення тоталітарного досвіду, синтезувавши аналітичні зрізи політичної та культурної антропології, ментальної і соціальної історії. Інтердисциплінарна домінанта сприяє тому, що книга водночас читається як історичне дослідження, інтелектуальний роман, політологічна розвідка, що загалом надає їй неповторне творче обличчя.

Владислав Гриневич обирає знаковий період у житті українського суспільства: від підписання пакту Молотова-Ріббентропа до початку советсько-нацистської війни. У традиційній советській історіографії цей часовий відтинок вважали несуттєвим, проміжним прологом до Великої Вітчизняної війни. Концепція науковця не лише корелює моделі пам’яті, а й відкриває нові точки відліку для інтерпретації досвіду Другої світової війни.

Як відомо, війни посідають особливе місце в пам’яті національної спільноти. На переконання автора, саме Друга світова (Велика Вітчизняна) війна як історичний міф-символ провокує розлами свідомості і розділяє українське суспільство світоглядно й ідеологічно. Тому в конструюванні офіційних моделей пам’яті про війну Владислав Гриневич окреслює кілька проблемних зрізів і зазначає, що в УРСР пам’ять про війну для українців, по суті, творилася в Москві. Творилася як усічена (вихолощена) інтерпретаційна схема, з наративу якої „[...] випадали ті українці, які зробили спробу вибороти незалежність власної країни від сталінської імперії, ставши на бік її потужного ворога” (45). Також під прес табування або ж потужної інформаційної селекції потрапила і воєнна катастрофа 1941 року. Її причини та генезу автор вбачає не лише в прорахунках організаційно-збройного характеру, а й означає їх культурно-антропологічне підґрунтя, що сягає колосальних втрат і мо-

рально-психологічної травми, яких зазнало українське село 1933 року. Власне вся аналітична траєкторія монографії В. Гриневича актуалізує гуманітарні фактори українського тоталітарного досвіду і пересотворює простір па'мяті, диференціюючи мікрокосми її індивідуального та колективного, владного й альтернативного дискурсів.

Владислав Гриневич свідомий тих викликів, що постають перед ученим, який вивчає настрої населення. Адже настрої допомагають реконструювати ментальну картини соціуму, яка окреслює мотиви та причини поведінки людей. Означені проблеми знаходять авторську інтерпретацію в першому розділі „МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ”. Окресливши простір студювання суспільних настроїв, дослідник цілком слушно омовлює дискусійну проблему ймовірності існування громадської думки за часів тоталітарного режиму. До диспозиції читачів запропоновано два підходи. Перший представляє бачення „класиків радянології”, згідно з яким громадська думка є невід’ємною складовою громадянського суспільства, тому цей термін недоцільно вживати стосовно тоталітарних режимів, у яких відсутня свобода слова, плюралізм суджень і конкурентне середовище для їхньої реалізації. Варто також вести мову про несамостійність і маніпульованість громадської думки в СРСР, де вона слугувала атрибутивним додатком до політики влади. Альтернативний підхід базовано на твердженні, що тоталітарний режим також потребує легітимності та публічної підтримки. З цієї метою використовують громадську думку, хоча на її формування вирішальний вплив має влада. Автор схиляється до другого міркування і вважає, що є всі підстави твердити про існування громадської думки в сталінському СРСР. Дослідник наголошує, що у варіанті советського тоталітаризму громадська думка функціонувала переважно в приватних розмовах, рідко артикулювалася публічно і відображала, як правило, опозиційні до влади погляди. Обрані теоретичні постулати визначають головні напрями дослідницької стратегії В. Гриневича.

Джерельною базою для вивчення суспільно-політичних настроїв авторові слугують документи офіційного походження (архівні фонди України, Російської Федерації, Осередку української культури й освіти у Вінніпезі тощо). Наступним інформаційним ресурсом стало опрацювання мемуарної літератури, щоденників, листів, періодики, фольклорних пам’яток. Також учений залучає до наукового обігу „усну історію” — інтерв’ю з очевидцями подій. У підсумку такий підхід уможливив створення інформаційно-аналітичної палітри, що проливає світло на раціональні та ірраціональні мотиви поведінки людей, видимі та приховані способи їхнього світосприйняття. Символічним епіграфом до всієї праці можна вважати слова відомого англійського історика А. Тейлора, на які покликається дослідник: „Те, що люди думають, є більш важливим в історії, ніж об’єктивні факти” (13).

Розділ II „СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН У РАДЯНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ТА ВОЄННИХ КАМПАНІЙ” розгортає

перед читачем настроєву модель українського суспільства напередодні Другої світової війни. Автор наголошує, що в світосприйнятті громадян СРСР проблеми зовнішньої політики ніколи не перебували на периферії суспільного життя. Серед причин такого стану виокремлено чинники советської пропаганди і політичної ситуації в країні. Їх об'єднувала міфологема ворога та мобілізація всіх сил на боротьбу з ним. Зміст партійних документів, промов політичних лідерів країни, цитованих автором, виявляє знакову тенденцію: боротьбу з внутрішніми ворогами пов'язували з необхідністю протистояти „капіталістичному оточенню”. Особливу увагу звернено на „синдром наступальної війни”, який змінює істерію повсякчасного очікування „ворожого нападу”. Як зазначає дослідник, із середини 1930-х років відбувається перезавантаження механізмів масової пропаганди, що активно культивує установку на переможну, блискавичну війну „малою кров'ю на чужій території”. Неодмінною складовою офіційної риторики була її антифашистська спрямованість, що презентувала Німеччину як найбільшого ворога й агресора. У дослідженні зримо проілюстровано, як ці пропагандистські формули, „вписано” в художню тканину советського кінематографа (фільми *Сім'я Оппенгейм*, *Професор Мамлок* (1938)), мову художньої літератури, політичного плаката та сатиричних карикатур. Автор докладно аналізує численні газетні публікації, в яких йде мова про боротьбу антифашистів з нацистським режимом, звертає увагу на побутові реалії з популярною дитячою грою в „комуністів — фашистів”. Перед читачем презентовано символічну пропедевтичну війну, яка стає культурою повсякденності та наскрізним семантичним кодом ідеологічного дискурсу.

Культурний ландшафт допомагає стратифікувати настрої населення. Дослідник диференціює їх за геополітичною ознакою (міські та сільські мешканці), національною ідентифікацією, рівнем освіти, наближеності до державних структур та лояльності до влади загалом. Засадничим є міркування науковця, який зазначає, що напередодні війни сталінському режиму, попри всі намагання, не вдалося сформувати в Україні єдину *гомогенну* колективну ідентичність советського зразка. Найвиразніше цю тезу підтверджено на прикладі селянського середовища, в якому очікування на війну безпосередньо були пов'язані з травмою гуманітарної катастрофи 1933 року та антиколгоспними настроями. Владислав Гриневич зазначає, що українці напередодні війни залишалися здебільшого сільськими мешканцями, що значно ускладнювало й гальмувало процес їх советизації. Численні документальні свідчення переконують, що серед селян лояльність до влади була дуже невисокою.

Розуміючи, що самотужки звільнитися від режиму неможливо, селяни сподівалися, що лише майбутня війна та поразка в ній СРСР, байдуже від якого потенційного супротивника — Польщі, Німеччини, а, можливо, і Японії, — зможуть урятувати їх від знівисілих комуній (49).

Аналіз суспільних настроїв селян узалежнено від традиційної культури, яка перебувала в амбівалентному стані. З одного боку, вона зазнала непоправ-

них руйнувань у процесі модернізації советського зразка, як от: колективізації, нищення традиційного самоврядування та девальвацією морального авторитету церкви. З іншого, — усталені патріархальні засади буття в українському селі були ще досить міцними, відповідно судження автора про те, що традиційна культура залишалася вагомим бар'єром на шляху до соціальної уніфікації, виглядають дуже переконливими.

Серед суспільних груп, які зберігали негативну налаштованість до влади, автор вказує на представників національних меншин, зокрема наведено висловлювання поляка Адамського, який говорив: „Радянську владу ніхто не буде захищати. Мій син, хоча і служить у Червоній армії, проте в поляків стріляти не буде і захищати ненависну йому владу не збирається” (60).

Наступний зріз пов'язаний з приватним наративом, локалізованим, як правило, сімейною історією та світовідчуттям людини, свідомо відкиненої владою на узбіччя життєвого простору. Автор означає цей настроєвий вектор на прикладах родин, члени яких зазнали репресій та утисків від советської влади. Висловлені в приватних розмовах та зафіксовані в документах органів безпеки міркування цієї стратифікаційної групи унаочнюють ту суспільну напругу, яка підживлювала прагнення помсти, бажання отримати моральну сатисфакцію за завдані кривди й утиски. „Найбільш радикально налаштована частина суспільства, невдоволена радянською владою, нетерпляче очікувала на війну, сподіваючись, що вона змінить існуючий лад. Колишній »куркуль« Макар Ларченко зі села Корчового Любецького району на Чернігівщині говорив: »Ось скоро буде війна і тоді радянська влада полетить у трубу, встановиться нова влада і життя піде значно ліпше, ніж тепер«” (59).

У монографії оприсутнено генезу цієї б сказати компенсаторської установки і, окрім морально-психологічних чинників (які, як правило, пов'язані з сімейною трагедією та суспільною маргіналізацією), окреслено й соціально-політичні фактори. Вони співмірні з головними етапами советського тоталітаризму: колективізацією, голодомором, сталінськими репресіями — усіма тими засобами впокорення, які Тимоті Снайдер кваліфікує як „політику масового вбивства”.

На тлі потужної антинімецької пропаганди, розгорненої з середини 1930-х років, підписання пакту Молотова-Ріббентропа стало справжнім стресом для суспільства. Автор відстежує, як із преси вилучено всю негативну інформацію про нацистську Німеччину, з екранів зникли антифашистські фільми. Паралельно іпостасі ворожих держав змінюються з калейдоскопічною швидкістю: Польща, Фінляндія, Румунія. Отже, непослідованість і суперечливість офіційного мілітарного наративу влади стає очевидною для громадян. Виразно означено топос травмованої свідомості, з якою українське суспільство увійшло в Другу світову війну.

Надзвичайно цікаво у книзі розгорнуто кілька засадничих сюжетів, які не можуть залишити байдужими вдумливого читача. Сюжети ці творять інформаційно насичену мозаїку повсякденного життя й побуту в советських

реаліях, окреслюють стратегії виживання громадян в умовах, коли війна стає еквівалентом колективного ентузіазму, і через світ приватного дезавуюють усталені міфи про монолітність українського суспільства напередодні советсько-нацистського збройного протистояння. Власне мілітарний наратив, який окреслює різні, часто засадничо протилежні сподівання в очікуванні на війну, є своєрідним аналітичним центром, що об'єднує інші інтерпретаційні моделі.

Органічною складовою мілітарного наративу є армійський сюжет, котрий знаходить наукову інтерпретацію в третьому розділі „ЗА ЛАШТУНКАМИ „ВИЗВОЛЬНИХ ПОХОДІВ”: БОЄЗДАТНІСТЬ І МОРАЛЬНИЙ СТАН РСЧА”. Автор звертає увагу на бойовий та моральний потенціал збройних сил на першому етапі Другої світової війни. Адже причини воєнної катастрофи восени 1941 року традиційно актуалізують питання про те, якою була армія напередодні війни і якою вона вступила у війну. Важливо, що дослідник не лише деміфологізує та дезавує усталену советську пояснювальну модель, але водночас оприсутнює стан і діяльність армії крізь призму її освітньо-культурного рівня, стосунків між рядовими бійцями й командирами та нуртування національних проблем і конфліктів. Одночасно важливим аналітичним інструментом виступає геокультурний фактор, адже під пером В. Гриневича РСЧА постає під час зустрічі з іншим світом, іншими цивілізаційними нормами і правилами співжиття, з якими стикається на приєднаних територіях. У сукупності реалізовані інтерпретаційні засади творять образ армії як міні-проекції держави з вражаючими контрастами та перманентними кризовими явищами.

Серед них знаковим є розрив між нарощуванням військового потенціалу та низьким освітньо-культурним рівнем кадрів. У дослідженні зазначено, що напередодні війни у чисельному складі армії переважали селяни, носії традиційної культури, часто малописьменні й не здатні фахово управляти новітньою військовою технікою. Як наголошує автор, „армія, що постійно модернізувалася, ставила перед учорашніми селянами — червоноармійцями й командирами — безліч завдань, які ті, у силу своєї соціальної основи, життєвого досвіду, освіти, загальнокультурного рівня не були готові вирішувати. Як бійцям, так і командно-начальницькому складу бракувало знань і культури, що суттєво мінімізувало значення військово-технічного переоснащення” (125).

Крім того, над тожсамістю рядового бійця, в минулому звичайного селянина, тяжів досвід державного насильства й морального терору, який втілювала колективізація. Відтак армія як державна силова інституція не користувалася популярністю серед більшості селянства. Автор серйозно підважує лицарський міф про Червону армію й „елітну касту червоних командирів” як престижну соціальну нішу й розкриває аспект, що свідомо замовчувався в традиційних советських дослідницьких практиках, а саме: прагнення потрапити в Червону армію часто було пов'язане з бажанням утекти з голодних

колгоспів. Отож, армія слугувала перепусткою до набуття повноправного громадянства, на відміну від колгоспів, в яких існував советський різновид кріпосного права.

У відчуженні між людиною і військовою технікою дослідник вбачає і моральну генеалогію. Вона пов'язана з чітким дистанціюванням і взаємною недовірою між рядовими бійцями та командирами. У повсякденному армійському житті це породжувало моральні деформації: приниження людської гідності, нагнітання атмосфери страху й підозри. Посутня відмінність в матеріальних статках, рівні добробуту, соціальних ролях між командирами і підлеглими моделювала різні образи батьківщини, а також різні стимули до її оборони. У версії дослідника, ціннісна атрофія, яка супроводжувала модернізаційні процеси у війську, є не менш важливою для розуміння реального стану армії.

Моральне розшарування в РСЧА відбувалося на тлі інших болісних проблем, які віднайшли в книзі системне й цілісне осмислення. Мова йде про кризу етнічної ідентичності та національні проблеми в армії. Можна стверджувати, що виокремлення національної проблематики є особливо новаторським в авторській концепції мілітарної свідомості та відкриває широкі можливості для дискусій про „підводні рифи” Другої світової війни в національному вимірі. Оприяднення та комплексне діагностування „больових симптомів” у міжнаціональних стосунках передусім виявляє неконкурентоспроможність советського міфу про „дружбу народів” у Червоній армії.

Владислав Гриневич уписує національну проблематику в контекст морально-психологічного клімату армії, вдало послуговуючись історичними екскурсами. Хронологічна генеалогія, здійснена дослідником, розгортає перед читачем два підходи до формування Червоної армії. Перший базовано на засадах творення в армії національно-територіальних формувань: де живеш, там і служиш. Реалізація цього підходу припадає на 1920-ті роки. Друга модель надавала пріоритети уніфікації та запровадженню єдиної російської мови. Втілення другого підходу розгорнено з кінця 1930-років. Мовою партійних постанов та історичних фактів проілюстровано, як упродовж другого періоду реформування збройних сил ліквідовано всі газети і журнали, що видавалися національними мовами, прийнято закон про загальну військову повинність, у результаті якого армія розбудовувалася на мішаному принципі та культивуванні єдиної мови у війську — російської.

Творення нового типу армійської спільноти супроводжувалося гострими конфліктами на культурно-релігійному та побутовому ґрунті.

Виникало безліч проблем, адже в одній казармі опинялися люди різних культур, які нерідко мали складну історію спілкування. Слабке знання переважною більшістю вихідців із республік СРСР російської мови, відмінності в менталітеті, наявність національних упереджень і образ — усе це створювало ґрунт для конфліктів, впливаючи на моральний стан і процес бойової підготовки частин (189).

Численні факти засвідчують системний характер упереджень і конфліктів на національному ґрунті та означають реакцію й тактику влади у їх вирішенні: ігнорувати, застосовувати карально-силові прийоми у їх погашенні, локалізувати та заганяти в підсвідомість. Дослідження фіксує проблему, яку взагалі не брали до уваги в наукових розвідках, пов'язаних з РСЧА як інститутом влади. Мова йде про невміння та небажання армійських командирів працювати в ситуації національних конфліктів і виносити їх на публічне обговорення.

Кари та утиски призвели до того, що в армії виразно означилися національні меншини, які становили найбільш проблемні групи щодо виконання законів армійського життя: вихідці з Середньої Азії та Закавказзя, чеченці, а після 1939 року неблагонадійним контингентом для командування стають призовники із Західної України та Прибалтики. Тому підхід В. Гриневича знаковий тим, що чітко виявляє політичну стратегію в переформатуванні армії: лояльність до влади пов'язують з етнічною приналежністю.

Автор переконливо довів, що армія, як і освіта та культура, виконує місію творення нової ідентичності. У цьому процесі насильство над національною самототожністю відбувається паралельно з мовним насильством (русифікацією), що виступає показником сприйняття та засвоєння советської ідеології. „Натомість плекання рідної культури розглядалося зазвичай в армії як »підозрілий націоналізм«. Тож на побутовому рівні російськомовні бійці ставилися до нацменів, з одного боку, як до представників нижчої культури, а з іншого, сприймали їх як »чужих« і політично нелояльних” (191).

Нелояльність до „чужого” та ірраціоналізація „інакшого” породили явище антисемітизму, що було пересажене на армійський ґрунт з побутової сфери та поля політичної міфології. Автор відкрито омовлює причини та описує існування антисемітських настроїв в армії. Їх психологічним еквівалентом виступає образ ворога, винуватця матеріального розшарування та соціальної напруги в суспільстві. Дослідник відстежує взаємозв'язок між антисемітськими та анти-советськими настроєвими парадигмами, розрахованими на адресата з обмеженим доступом до інформації та невисоким освітньо-інтелектуальним багажем. Важливими є авторські спостереження, які вказують, що серед євреїв-військово-службовців РСЧА значна частина зберігала зв'язок з єврейською ідентичністю. Близько 20% назвали рідною мовою їдиш. Відкритим до обговорення залишається питання про те, якою мірою армія порівняно з середовищем великих міст стимулювала набуття нової (советської) самототожності серед євреїв. Заслугують на увагу твердження дослідника, що „національні проблеми в радянській армії так ніколи і не було вирішено успішно, а під час війни з Німеччиною вони виразно дадуться взнаки” (205). Авторська версія структурування та диференціації національних конфліктів у Червоній армії, виявила ще одну грань цієї силової структури: військово-оборонна функція поступалася місцем ідеологічно-репресивній.

Ідеологічний компонент у поєднанні з класово-етнічними засадами переважає в риторичній владі під час воєнних кампаній 1939–1941 рр. Війни, які вела в цей час Червона армія, Владислав Гриневич розглядає з погляду політичного переділу карти Європи, модифікації пропагандистського дискурсу та культурно-цивілізаційних розламів на межі двох світів. Фаховому аналізу піддано советсько-польську та советсько-фінську війну, приєднання Бессарабії та Прибалтики. Важливо, що інтерпретація всіх цих військових кампаній спроектована на перебіг воєнних дій 1941–1945 років на території СРСР. Зіставно-порівняльний аспект дає усвідомлення, чому в традиційній советській історіографії ці війни залишалися за межами парадно-героїчної інтерпретації або ж витіснялися на маргінеси мілітарної свідомості.

Серед множинних аналітичних аспектів виокремлю лише два. Перший — політично-контекстуальний. Мовою офіційних документів, промовистих світлин та переконливих фактів показано, що динамічне розширення території СРСР 1939–1940 рр. припадає на час активної військової та економічної співпраці з нацистським режимом (метафорично автор означає її цитатою Сталіна „дружба, скріплена кров’ю”, який, відповідаючи на ювілейну вітальну телеграму Йоахимові Фон Ріббентропу, зазначив: „Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров’ю, має всі підстави бути тривалою і міцною” (141).

Другий аспект стосується підрахунку жертв. Зокрема, у советсько-польській та советсько-фінській війні втрати в Червоній армії були невинуватно високими. Так, у вересневій кампанії 20–25 % загиблих припало не на сутички з ворогом, а на так звані небойові втрати. Ціна перемоги над фінами — понад 412 тис. убитих, поранених, обморожених і полонених. В авторській аналітиці математичні обрахунки постають у паралелях зі стратегією советсько-нацистської війни: перемогу над противником здобуто коштом чисельної переваги за повного нехтування жертвами з власного боку.

Наступна психологічна паралель, що увиразнює ціннісні установки советського керівництва у війні з нацистським режимом, проведена у ставленні до долі полонених. Після закінчення війни з Фінляндією советські військово-полонені, які повернулися на батьківщину, потрапили до в’язниць та концтаборів. Як зазначає автор, „подібне ставлення до власних солдатів стало провісником трагедії 5, 7 млн. радянських бійців і командирів, які вже під час війни з Німеччиною опиняються у ворожому полоні” (168).

Розділ четвертий „ІНКОРПОРАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ” розкриває „погляд зсередини” на мілітарні устремління СРСР після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. У книзі оприлюднено настрої бійців РСЧА, які виявляють далеко не схвальну оцінку експансіоністським апетитам СРСР. Донесення політорганів свідчать, що негативне ставлення до воєнних кампаній в армійському середовищі не було спорадичним явищем, і, попри потужні агітаційні атаки, розрив між насаджуваним та реальним сприйняттям нової військової доктрини

залишався відчутним і маловтішним для влади. „Поїдемо не додому, а в Румунію, — говорив один із молодших командирів підрозділу зі складу 138-ї стрілецької дивізії. — Там уже починається війна. Нашому Радянському Союзові все замало. Усе хоче воювати. І без того вже багато побили білофіни. Наше вище керівництво народ не шкодує, у нас народ зайвий”. „Нас женуть на Південний фронт воювати з Румунією, визволяти народ Бессарабії, — ділилися своїми думками бійці, — а виїде як із народами Західної України і Білорусії: носили хромові чоботи, а тепер личаки” (171).

Очевидно, що такі настрої в армії спонукали владу до активізації запобіжних заходів й оновлення пропагандистської риторики. Наведено ідеологічні вказівки начальника політуправління РСЧА Лева Мехліса, який у роз'яснювальній директиві комісарському складу стверджував: „Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна” (170). Крім того, автор дуже влучно реконструює ідеологічні маркери влади з метою легітимізації військової агресії. Так, під час приєднання Західної України та Білорусії статус бійців Червоної армії піднесено до рівня „месників за народні страждання”. Причиною страждань називали, звісно, поляків. Наведені політичні гасла, які були у всіх на слуху й активно нав'язувалися мовою плакатів і газетної публіцистики на кшталт „Полякам, панам-собакам — собача смерть”, занурюють читача в ірреальні виміри з макабричним поєднанням етнічного та класового елемента. Додам, що через неповні два роки (червень 1941 р.) в советських газетах з'явиться аналогічний заклик Іллі Еренбурга „Убей немца!”.

Подвійні стандарти в кодифікації етнічної ідентичності виразно оприсутнено і в аналітичних коментарях, і в систематизованій фактологічній базі, що розкриває вступ Червоної армії на територію Західної України. Наведені документи свідчать, що він був декорований за всіма правилами політичного сценарію, розробленого згори. Коефіцієнти української присутності ретельно прописувались у директивах військовим та партійним структурам. „Вступати до міст наказувалося з оркестрами, під звуки *Інтернаціоналу*, з піснями (у тому числі й українською мовою). Ораторами на мітингах пропонувалося призначати україномовних бійців, а листівки й газети — друкувати українською мовою” (143).

Автор виразно окреслює зміну тактики червоного війська, зумовлену прагненням надати законності советському режиму на західноукраїнських землях та намаганням вербувати симпатиків зі середовища інтелектуальної еліти.

Водночас інкорпорація Західної України, у версії В. Гриневича, акумулює множинні виміри культурно-цивілізаційних розламів, які виходять за рамки топографічних реалій. Метафорично її можна означити словами Александра Ф'юта: „Це надзвичайно вдале вхоплення тієї сфери суспільного досвіду, в якій політичне непомітно переходить у позаполітичне, офіційне стикається з приватним, накинута, впроваджене силою чи підступом, нерідко входить у дво-

значні стосунки зі спадщиною, яку протягом віків визнавали за життєдайне джерело культурної й національної самоідентифікації”².

У трансформації національної ідентичності на західноукраїнських землях дослідник виокремлює процеси українізації й советизації, розгортання яких відстежує в різних виявах. Зокрема, в активізації українського вектора оприявлено політичне підґрунтя, що базувалося на антипольських засадах і було спрямоване на заперечення польського домінування в економічній, політичній та культурній сферах. Водночас активне впровадження української мови в середню та вищу школу, видання україномовної преси відбувалося на тлі закриття й заборони таких авторитетних організацій як Просвіта, Наукове товариство імені Шевченка. Окресливши амбівалентні прояви українізаційних процесів, Владислав Гриневич іменує їх советською українізацією, яку означає як зворотний бік советизації (автор вживає термін „радянізація”). Советизацію на західноукраїнських землях дослідник також розглядає в силовому полі культурного колоніалізму, підважування усталених моральних інституцій та нівеляції традиційних рівнів мовної свідомості. Зміни в публічній сфері комунікації автор пов’язує з соціополітичною ідентифікацією носіїв мови, наголошуючи, що попри усунення поляків з офіційних державних інституцій і розширенням сфери функціонування української мови, вона не стала мовою влади. Промовистими є спостереження вченого, який розрізняє три рівні мовної поведінки: надіслані кадри зі Сходу здебільшого не розмовляли українською, молоді євреї-висуванці почали швидко опановувати російську, аналогічно і поляки, які пішли на співпрацю з режимом. Отже, мовою влади став українізований варіант російської мови, точніше суржик, котрий втілював советський варіант українізації. Попри декларовану проукраїнськість, нова влада не здобула в місцевого населення сподіваної прихильності. У настроєвому вимірі застосовано порівняльну характеристику: якщо падіння польської держави українці сприйняли байдуже, то до нової влади дуже швидко почали ставитися з неприхованою ворожістю. Нелояльність населення до влади посилила розгортання масового терору. Під колесо репресій потрапили представники всіх соціальних груп, національностей і віросповідань. Владислав Гриневич наводить численні свідчення, в яких домінує страх, тривога, непевність, очікування на арешти та депортацію. Структурована автором настроєва палітра увиразнює ландшафти культурно-цивілізаційного відчуження, що уособовували стосунки між суспільством та режимом. Свідомо притлумлені або ж штучно локалізовані в них конфлікти з подвійною силою вибухнуть під час советсько-нацистської війни, в якій семантика національної ідентичності постане з новою гостротою.

П’ятий розділ „СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ” присвячений аналізу

² А. Ф’ют, *Зустріч з Інішим*, пер. з пол. Я. Поліщук, Харків 2009, с. 172.

економічних, побутових та культурних реалій життя населення напередодні Другої світової війни. У книзі рельєфно представлено різні рівні совєтської дійсності. Рівень офіційно-державний презентовано крізь призму газетних публікацій та засобів масової пропаганди. Приватно-побутовий вимір постає у листах громадян, щоденникових записах і документах органів державної безпеки. Офіційний вимір розгортає урочисто-оптимістичну картину життя: запровадження нових державних відзнак, як-от звання Героя Соціалістичної Праці, свято позики в Києві тощо. Офіційна модель є безпосередньою ілюстрацією знаменитого гасла „Жить стало лучше. Жить стало веселее!”. Непарадна модель розкриває погіршення життя пересічних громадян, наступ на приватний простір індивіда, посилення контролю держави за всіма сферами життя. Підтвердженням тому є численні постанови влади, зокрема червневий указ 1940 року про восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень. Окрім збільшення експлуатаційних установок, робітникам і службовцям заборонялося самовільно змінювати місце роботи. Широкого розмаху набуває боротьба з порушниками трудової дисципліни, відбуваються численні судові процеси над „дезорганізаторами виробництва”. „Загалом же вплив »червеного закону« на країну виявився приголомшливим. У суспільстві вирували незадоволення, жах і обурення”. По всьому СРСР за рік чинності цієї норми 3 млн. осіб (8% працездатного населення) було віддано під суд, із них 0,5 млн. — ув’язнено. На думку американського історика Гіроакі Куромія, за будь-яким стандартом це були масові репресії” (311).

Посилення репресивних заходів відбувалося на тлі різкого погіршення економічного становища, зокрема продовольчого постачання. Автор цитує промовисті записи в щоденнику Володимира Вернадського: „Вочевидь по всій країні не вистачає і хліба, і харчових продуктів. Незадоволення зростає й може бути грізним. Перший раз за ці роки хвилююся. А народові як у насміх іде пропаганда про щасливе життя. А люди — тисячі й сотні тисяч — стоять у чергах за куснем хліба [...]” (344).

Різке погіршення умов життя та побуту створило сприятливий ґрунт для антивладних настроїв. За спостереженнями автора, у свідомості громадян такі поняття як „радянська влада”, „колгоспи”, „колгоспне життя”, „голодне життя”, „голод” сприймалися як синоніми, що перебували в причинно-наслідковій залежності. Напередодні війни переважну більшість українського населення складало селянство, яке добре пам’ятало трагедію колективізації й голодомору, жертвами якого воно стало. Дослідник вводить у науковий обіг „пам’ять жертв” і відстежує її вплив на ставлення селян до влади. Серед визначальних характеристик він виокремлює страх, пасивний опір і бажання помсти. Саме ці складові визначали настрої селянської України.

У шостому розділі „УКРАЇНА ПІД ВПЛИВОМ ТОТАЛІТАРНИХ ІДЕОЛОГІЙ: ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ Й ПАТРІОТИЗМУ” чітко означено зміни, котрі мали вирішальний вплив на постання нового канону культури та

формування нових комунікативних практик: акцентовано увагу на тому, що класову домінанту неухильно витісняє національна. Цей факт стає вирішальним у зміні риторичних формул та змістових акцентів культури соціалістичного реалізму з мілітарно-експансіоністськими устремліннями. Національний чинник в новій советській доктрині має винятково російську ідентифікацію з виразним тяжінням до реабілітації імперських зразків. На численних прикладах мистецтва й літератури, виступах партійних функціонерів проілюстровано нову якість пропагандистського дискурсу. Особливо вдалим є екскурси в сферу кінематографа й аналіз таких знакових фільмів советського кінопростору, як *Олександр Невський* (1938), *Петро I*, *Мінін і Пожарський* (1939), *Суворов* (1940) та ін. Автор зауважує, що невинятково поява цих фільмів припадає на 1938–1941 роки. Ущільнення часових рамок виявляє присутність чіткого державного замовлення з установкою на формування виразно антагоністичної свідомості. Як зазначає дослідник, „наприкінці 1930-х рр. у СРСР з’явився новий жанр кінематографа — історико-патріотичний, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Кіномистецтво надавало необмежені можливості для міфотворчості. На відміну від підручників, в яких закони жанру не дозволяли на власний розсуд кроїти історичний матеріал без очевидних порушень достовірності, у кінострічках було можливо все. Сталінський »кліматограф« за ради формування в населення „потрібної історичної свідомості” міг дозволити собі вустами героїв фільмів висловити актуальні для влади політичні завдання” (364).

Таким чином кіно перезавантажує матриці пам’яті й творить новий пантеон героїв, які втілюють виразно імперські риси, що в попередній *класовій* парадигмі культури виглядало би проблематично. Відповідно саме засобами кіно як „одержавленого” мистецтва заманіфестовано розрив з культурними кодами суспільної свідомості 1920-х років.

Але розбудова героїчного іконостасу оприявила хронічну проблему тоталітарної культури — дефіцит ідентичностей, які б утілювали органічну комунікацію з попереднім досвідом. Криза героїчного в советській культурній матриці 1930-х років оприсутнила ще одну дилему культурної стратегії влади — проблему альтернативних ресурсів. Книга В. Гриневича власне й розкриває перед читачем пошуки і механізми реалізації нових ресурсів культурної свідомості сталінського соціалізму. Авторська візія епохи прикметна потужним і гідним захоплення інтелектуальним багажем та цікава з позицій глибокого і рельєфного відтворення культурного ландшафту в проекції на українські координати. Варто зупинитися на тих сегментах інтелектуального клімату, які дослідник виокремлює як стратегічні у вирішенні проблеми перформатування колективної ідентичності.

Передусім це — інструменталізація історії, підпорядкування її вирішенню політичних завдань. Хронологічно автор кореспондує цей політичний хід з 1934 роком — часом повернення викладання історії в середню та вищу школу. У по-

передній освітньо-культурній політиці історії як навчальній дисципліні було відведено роль попелюшки, (відповідно до концепції розриву з ганебним минулим). Після розгрому наукової школи Михайла Покровського історія повертається в освітні заклади і перетворюється на знаряддя потужних політичних маніпуляцій. Іронічною та глибоко символічною постає розповідь про створення інституту історії України і призначення керівником цієї установи колишнього начальника політвідділу однієї з МТС на Одещині, людини, яка навіть не володіла українською мовою. Українська присутність в інституті історії мала суто декоративний характер і дозувалася відповідно до настанов влади. Отже, перевага пропагандистських чинників над фаховими стає характерною ознакою суспільних дисциплін. Прояви такої тенденції в книзі зафіксовано в різних варіаціях. У першу чергу це стосується міфологем, покликаних змінити сприйняття етнічної самототожності. Автор наголошує, що саме в другій половині 1930-х років присутніх модифікацій зазнає концепт дружби народів, який „збагачено” твердженням про Київську Русь як „спільну колиску” росіян, українців та білорусів. Актуалізація цих наукових засад збігається у часі з приєднанням до СРСР Західної України і Білорусії, тому нова матриця історичної генеалогії як безпосередньо, так і опосередковано сприяла легітимності мілітарних устремлень держави. Саме настанова на мілітаризацію всіх буттєвих сфер визначала перебудову, а почасти й болісні розриви в усталеному культурному просторі.

На думку В. Гриневича, поруч із советизацією історичної науки вагомими каталізаторами у творенні нової ідентичності стали відзначення дат, топоніміка та перебудова пантеону мілітарних героїв. Кожен з означених напрямів презентовано крізь докладний аналітичний спектр, вглядання в який унаочнює виразне політичне замовлення на реміфологізацію колективної пам'яті. Важливо, що в інформаційному потоці дослідникові вдалося вичленувати той пласт фактів, які яскраво ілюструють зміну пропагандистських акцентів. Наприклад, серед дат, які удостоїлися на урочисте відзначення лише в 1939 році самі за себе промовляють: 285-та річниця „приєднання” України до Росії на раді в Переяславі, 230-річчя Полтавської битви, 125-та річниця від дня народження Тараса Шевченка й ін. Галерея нових героїв, взятих на озброєння масовою культурою, засвідчила оновлення коммеморативної практики й творення нового символічного простору культури.

Знаковими фігурами в українському советському пантеоні стають Богдан Хмельницький та Микола Щорс. Постає гетьмана набула особливої значущості з огляду на „об'єднавчу” місію з Росією. Особливу роль в утвердженні міфологеми „дружби народів” відіграла п'єса Олександра Корнійчука *Богдан Хмельницький* (1941), за якою Ігор Савченко зняв однойменний кінофільм. Прикметно, що його активно демонстрували на землях Західної України після приєднання до СРСР. У цьому випадку концепт „дружби народів” здобув якісно інше національне забарвлення. Як свідчать очевидці, фільм діаметрально протилежно сприймали українці та поляки: „Своїм пафосом націо-

нально-визвольної боротьби часів Хмельниччини він »підіймав до кипіння патріотичні національні почуття« у глядачів-українців, натомість у поляків, вихованих на творах Г. Сенкевича, »прямо кроїлася душа від кінострічки» (247).

Культ Миколи Щорса як »нововіднайденого» героя громадянської війни особливого розквіту набуває завдяки однойменному фільму Олександра Довженка. Ідеологічні коди фільму відчитувалися досить прозоро: активізація потужного мобілізаційного ресурсу, скерованого на підготовку до майбутньої війни.

У стереотипах советської культурної свідомості інтерпретація досвіду Другої світової війни спиралася на змістові коди подвигу, патріотизму, героїзму. Ці поняття стали базовими у презентації советської колективної ідентичності. Українська присутність у ній не виокремлювалася як самодостатня ціннісна структура. Відповідно всі характеристики советської ідентичності автоматично поширювалися на українські координати. Книга В. Гриневича оприсутнює українську ідентичність як окремішність і полісемантичну модель, характеристики якої розширюють і корелюють усталені советські матриці. Апелюючи до назви дослідження, можна стверджувати, що колективну ідентичність презентовано крізь призму багатоголосся: політичного, етнічного, ментального, культурно-мистецького. У кодифікації української колективної ідентичності закладено кілька рівнів прочитання. Перший хронологічно збіжний з 1930-ми роками і дає розуміння морально-політичного стану українського суспільства напередодні Другої світової війни. Другий — символічно спроектований власне на саму війну як екзистенційну модальність. Іншими словами, розуміння війни як потужного травматичного фактора сягає складних передвоєнних реалій. У цих реаліях автор виокремлює чинник патріотизму як вагому складову політичної риторики влади.

Актуалізація патріотичного начала в уявленні влади була покликана консолідувати суспільство в передчутті воєнної загрози та створити новий індикатор советськості як суми певних змістових кодів. Заслугують на увагу ті аналітичні засади, які застосовує дослідник для опису суспільних процесів. Передусім це розуміння складності взаємодії українського і советського чинника. Владислав Гриневич вбачає двох будівничих у творенні українського патріотизму советського зразка — партократію та інтелігенцію. Творчий і політичний портрет означених суспільних груп представлено колоритно та багатогранно. Цьому сприяє використання мемуарних джерел, введення в аналітичний обіг партійних документів, дотичних до культурної політики, і відтворення інтелектуального клімату епохи. Присутній розлогий аналіз психологічної атмосфери 1938–1941 рр. — часу, що увібрав пік сталінських репресій. Звернено увагу, що »в роки »Великого терору« парторганізація республіки зазнала справжнього погрому. На XIV з’їзді КП(б)У в червні 1938 року

зазначалося, що 2/3 партійного керівництва на міському, районному і сільському рівнях було піддано ґрунтовній «чистці» (398).

Дослідник наводить уривок зі спогадів Микити Хрущова, у яких так охарактеризовано ситуацію з партійними кадрами: «По Україні буцімто Мамай пройшов. Не було ані секретарів обкомів партії в республіці, ані голів облвиконкомів» (398). Ще більших втрат зазнала інтелектуальна еліта України. За підрахунками, на які покликається автор, із 259 українських письменників, котрі друкувалися у 1930 р., після 1938 р. залишилося тільки 36 (402). Важливо, що за констатацією фактів учений розкриває внутрішні процеси, породжені посттравматичною ситуацією. Зокрема зазначено, що в середовищі партійних кадрів це призвело до різкого зниження освітнього рівня і культурного потенціалу. «В 1940 р. партія здебільшого складалася з недосвідчених новачків, крім того 70% її членів були малописьменними, маючи лише початкову, або взагалі не маючи жодної освіти. Такий партії цілком відповідав і стиль політичного лідерства її керівників. Вульгарний популізм, культурне невігластво, використання просторічної говірки, або й брутальної лайки — усе це, на думку пролетарських вождів, мало підкреслювати генетичний зв'язок «верхів» із «широкими народними масами» (399).

Колективний портрет українського партійного середовища виписано досить розлого й колоритно. Яскравим штрихом до нього є уривки зі щоденника Олександра Довженка, котрі розкривають образ партійного діяча пострепресивного періоду: «Сотні наркомів. Усі молоді й середнього віку. Короткошії, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люди. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржиково» (401).

«Суржиковий» образ партійного керівника постає як певний символ державної стратегії в адаптації національного досвіду, а також як поставторитарний стиль спілкування та поведінки. У книзі В. Гриневича презентація «суржиковості» як соціокультурного маркера має два аналітичні вектори. Перший стосується партійних кадрів, другий — спроектовано на молоду генерацію советської інтелігенції. В обох аналітичних зрізах відтворено амбівалентні процеси, які підважують міф про одностайне ототожнення більшості громадян з владним дискурсом. У цій ситуації автор виділяє кілька вразливих моментів. Один із них дотичний до «суржикового іміджу» державного посадовця, котрий, незважаючи на показну імпозантність, не викликав довіри населення і не розширив рамки лояльності до влади.

Долання недовіри та підвищення престижу в очах населення влада намагалася вирішити за допомогою українських митців. З цього проблемного зрізу і виникає концепція патріотизму советського зразка. Одночасно це був спосіб виходу з комунікативного вакууму між владою та суспільством, спричиненого сталінськими репресіями. Відповідно другий больовий момент пов'язаний

з роллю та моральним статусом української інтелігенції в суспільстві 1930-х років — часі соціальних катаклізмів і духовних потрясінь. У формі інтелектуального роману відтворено українське культурно-мистецьке життя передвоєнної епохи і на його тлі окреслено творчу індивідуальність митця.

Візія мистецької ідентичності під пером автора також багаторівнева і акумулює кілька вимірів. Засадничим є реконструкція мистецької самотождності крізь потужний пласт мемуарної літератури: щоденників, спогадів, уривків з листів тощо. Варто зазначити, що Владислав Гриневич уводить в обіг дуже цікаві тексти, які розкривають неповторний колорит епохи. Мова йде про твори Докії Гуменної, Романа Купчинського, Льва Копелева й інших.

З вибудованої текстової поліфонії постає образ українського митця то в стані бунту супроти диктату влади, то в стані упокорення та колабораціонізму, то в ситуації кризи й морального вибору. Дуже промовистими є свідчення Романа Купчинського від зустрічі з митцями підсоветської України після приєднання Західної України до складу СРСР. Вони розкривають зіткнення двох духовних досвідів і творять образ письменника тоталітарного суспільства як Прометея з поламаним хребтом. „Ані один з них за весь час щиро, сердечно не засміявся, не був ні один із них хоч раз безжурно веселий, а вже про одвертість то й мови нема. Немовби всюди і все ходив за кожним з них якійсь опікун і здержував вияв щирості [...]. Усі вони немов покалічені, шкутильгають по дорозі життя, скриваючи своє каліцтво, одні краще, другі гірше” (414).

Владислав Гриневич не обмежується описовим підходом, а розкриває механізми нагнітання страху. Один з них пролягав через запровадження інституту сексотів і встановлення тотального стеження за всіма сферами життя творчої інтелігенції. Наведені свідчення з архівів спецслужб роковують особливу увагу органів НКВС до настроїв, приватних висловлювань і політичних уподобань в середовищі відомих письменників, діячів театру й кіно. Очевидно, за ними можна писати альтернативну історію української літератури з наголосом на жанрі доносу та свідченнями таємних співробітників. Цитований спектр документів переконує, що практично жоден з публічних діячів не був обділений „увагою” силових структур. Відповідно обмеження території внутрішньої свободи у середовищі творчої інтелігенції породило потужні духовні деформації. Такий стан цілком задовольняв владу як стартовий майданчик для використання морального авторитету митців у культивуванні нових ідеологем.

Книга В. Гриневича розкриває технології терору й підкупу, який практикувала влада задля „приручення культурних діячів”. Власне увесь хід міркувань дослідника переконує читача, що концепт советського патріотизму значною мірою базовано на другому елементі: моральному й матеріальному стимулюванні митців, котрі вціліли після доби терору. У книзі показано, що саме в передвоєнні роки особливого поширення набула практика державних наго-

род, почесних звань, високих гонорарів за книги, видані великими тиражами. Вміло й ретельно підібраний фактаж наочно демонструє цілеспрямованість такого політичного курсу, результатом якого стало формування нового іконостасу української советської літератури. Ідентичність митця у ньому зазнала посутніх трансформацій: з вільного творця він перетворився на чиновника від літератури, ретранслятора політичних лозунгів. Ціна такого „перетворення” часто була непомірно високою. Перед читачами постають приховані від загалу внутрішні драми українських митців, для яких інтеграція в культурний істеблішмент часто була рівнозначною „сходженню на Голгофу слави”. Водночас окреслено різні моделі соціальної адаптації письменників, у яких присутній і свідомий розрахунок, цинізм і кон’юнктура, стратегія подвійної моралі: напоказ і для „домашнього вжитку”: „[...] хтось заради власної кар’єри був готовий нищити інших, хтось сплачував за свободу життям, а хтось про очі вихваляючи вождів, образно кажучи, тримав дулю в кишені” (414). Таким чином, настроєва парадигма в середовищі українських митців В. Гриневичем представлена багатогранно. Не раз згадуване „багатоголосся” окреслено як хор голосів, у якому кожна сольна партія не позбавлена самобутнього колориту. Такий ефект досягнуто за рахунок виваженого й коректного синтезу історії літератури, психології творчості, психоаналізу, ментальної антропології й соціальної історії. Комплексний підхід уможливив по-новому верифікувати моделі культурної ідентичності та процеси продукування ціннісних пріоритетів у тоталітарну добу.

У книзі ґрунтовно проаналізовано поколіннєву проблему української інтелектуальної еліти, якою дуже вдало зманіпулювала влада, закладаючи фундамент патріотизму нового зразка. Автор наводить категоріальну шкалу „соціологів від спецслужб”, у якій присутній поділ за віковими ознаками на стару й нову інтелігенцію. У трактуванні органів стеження, „стара” інтелігенція вважалася найменш лояльною до влади. Але позаяк багато представників української інтелектуальної еліти генеалогічно проростали з до-революційного культурного підґрунтя (приклади Агатангела Кримського, Олександра Довженка, Павла Тичини, Максима Рильського), перед владою постало завдання сформувати нову генерацію інтелігенції. Конститутивні вимоги до покоління нових культуртрегерів (саме в такій ролі уявляли митців партійні керівники) мали чітку спрямованість: інтелектуальні ресурси поступалися місцем політичній лояльності, посередній освітньо-культурний рівень, безумовна інтегрованість в ідеологічні конструкти. Серед першочергових висувалася вимога, послуговуючись сучасною термінологією, добрих менеджерських здібностей, а саме: вміння надати суспільного резонансу, естетичної привабливості та культурної значущості політичному курсу країни. Як видно з дослідження, саме таке покоління нової інтелігенції остаточно сформувалося напередодні Другої світової війни, і саме йому випало розбудовувати советську модель патріотизму.

Як приклад нової культурної номенклатури В. Гриневич наводить Олександра Корнійчука, якого вважали одним із найуспішніших літераторів советської доби. Безперечно, приклад дуже промовистий і символічний, адже демонструє вміле поєднання політичного замовлення, письменницького хисту, здатність інтуїтивно відчувати смаки влади та презентувати їх в естетично невибагливий спосіб. Контекстуально у дослідженні В. Гриневича вимальовується зрима паралель між „суржиковим” типом партійного діяча і „суржиковою” іпостассю українського літератора з середовища нової інтелігенції. Окреслені паралелі увиразнюють культурну ситуацію передвоєнної доби, на тлі якої прищеплювалася патріотична свідомість.

Сегменти українського й советського в ній мали чітку ієрархію й конфігурацію. Українська присутність була чітко дозована, попередньо пройшовши ретельну селекцію й цензуру. Змістові коди національної культурної спадщини, що втілювали виразне антиколоніальне наповнення, суворо табуовані. Інтерпретаційні засади змістилися на оптимістичні виміри з неодмінним наголосом, що лише в країні Рад Україна віднайшла свободу, матеріальний добробут та духовне процвітання. Нарешті український елемент не поставав як самодостатній, а слугував радше тлом у підсиленні концепту дружби народів.

Тонку грань, що відділяла бутафорсько-показну та глибинну сутність української самототожності продемонстровано на прикладі святкування ювілею Тараса Шевченка 1939 року. 125-та річниця від дня народження генія української культури відзначалася особливо помпезно й багатолюдно. У шевченківському ювілеї найбільш зримо виявилось намагання влади заманіфестувати спорідненість з українською духовною традицією й водночас надати цій традиції імперсько-малоросійського звучання. „Українських літераторів дратувало нав’язливе домінування російського „культурного фактора” на урочистостях. Коли в Каневі виконувалися концертні номери з фольклорною основою, Максим Рильський і В. Торин зауважили: „Чи не можна припинити російську „галіматтю”? У нас, здається, шевченківські дні — чому не співають українських пісень?” На що В. Лебедєв-Кумач, звертаючись до письменника В. Іванова, промовив: „Хохляндія бунтує” (411).

Загалом культурні вектори владного дискурсу напередодні війни зрівноважилися у площині компромісу. Влада стежила за обов’язковою присутністю українського чинника в діяльності партійних високопосадовців, репертуарі провідних театрів, відзначенні офіційних державних свят. Але наповнення українськості мало виразне етнографічне та провінційне спрямування.

Українська присутність у ній була чітко дозована, попередньо пройшовши ретельну селекцію й цензуру. В. Гриневичу вдалося чітко структурувати всі ці аналітичні зрізи, на основі яких можна зробити висновок, що реформування колективної ідентичності згори було покликане посилити український вектор

у публічній політиці, одночасно використавши його для зняття й блокування протестних настроїв знизу.

Отже, модель українського патріотизму советського зразка залишалася неоднорідною та амбівалентною. Її множинність віддзеркалювала багато-голосся всього українського суспільства. „Спектр суспільно-політичних настроїв, що існували у цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності до пасивних чи активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму” (448).

Під пером дослідника українське суспільство постає крізь аналітичну оптику сподівань і сумнівів, надій і розчарувань, що презентує внутрішню динаміку людського буття в очікуванні на великі зміни. У системі очікувань антисоветська парадигма залишалася серед визначальних. Оприаянені автором ідеологічні, культурно-антропологічні та соціоментальні ідентифікаційні модули засвідчили, що Україна була потенційно „слабкою” ланкою в тоталітарній імперії.

Також книга актуалізує комплекс проблем, пов’язаних з перезавантаженням українського історичного наративу. У стратегічному дослідженні *Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України* Георгій Касьянов і Олексій Толочко зазначили: „Минуле говорить різними голосами і про різні речі. Лише зусилля історії перетворюють його на античний хор, який послідовно веде одну оповідь. Отже, схопити і передати різноголосся минулого — завдання історика”³. Книга В. Гриневича суголосна засадничим аналітичним міркуванням провідних учених у сенсі зміни парадигми в організації знань про минуле. Це стало можливим шляхом інтеграції в науковий обіг суми множинних, конкурентних досвідів у приватному та колективному вимірах. Під пером дослідника досвід індивіда та спільноти у проєкції на настроєві моделі дозволив реконструювати ментальну мозаїку українського суспільства та наблизитися до розуміння причин і мотивів поведінки людей. Саме на цій концептуальній домінанті „зрозуміти, а не засудити” наголошує сам автор. На моє переконання, така настанова є ключовою, адже засереджена на описово-аналітичному, а не оціночно-дидактичному, афірмативному підході. Саме дескриптивне начало відкриває широке поле для дискусій про ідентифікаційні параметри соціальної та культурної ідентичності часів советського тоталітаризму.

Наукова праця В. Гриневича прикметна й тим, що актуалізує проблему вписуваності (невписуваності) та збіжності (незбіжності) особистих, приватних історій з канонічним текстом. *Неприборкане різноголосся* унаочнює, як приватні історії заповнюють зони замовчування, забуття, маргіналізації, утворені вна-

³ Г.В. Касьянов., О.П. Толочко, *Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України*, „Український історичний журнал” 2012, № 6, с. 21.

слідок використання пам'яті як ресурсу влади; як меморіалізація одних і тих же подій може відбуватися по-різному залежно від політичної парадигми.

Окремо слід сказати про аналітичні стратегії презентації суспільних настроїв, які застосовує автор. Як зазначалося вище, безумовною перевагою наукових підходів В. Гриневича є інтегрованість політичної і соціальної історії в культурно-інтелектуальний контекст епохи. Під пером дослідника інформаційно-джерельна база, якою він послуговується, набуває якісно інших коннотацій. Мова йде про інтерпретацію настроїв населення не лише у вимірі суспільно-політичних чинників, а також в культурно-антропологічному наповненні. Зважаючи на те, що в тоталітарному суспільстві доноси стали однією з ознак повноцінного функціонування влади, і найпоширенішим способом контролю, архіви спецслужб, повідомлення секретних співробітників доречно розглядати і як мову влади, і як тексти культури. Для літературознавців історичний наратив стає об'єктом текстуальної інтерпретації, а історики вбачають в літературних джерелах прояви неповторного людського досвіду, сюжети, що відображають історичну свідомість епохи. Саме до таких міркувань спонукає праця В. Гриневича. Автор вдало реалізує саме таку дослідницьку настанову, і його приклад є добрим стимулом до міждисциплінарного діалогу.

Неприборкане різноголосся цікаве також з погляду архітекτονіки книги, гармонійним поєднанням словесного та візуально-просторового образу. Візуально-просторовий концепт створено за допомогою потужного іконографічного ресурсу (фотографій, ілюстрацій, кадрів з кінофільмів, плакатів). Підбір іконографічних джерел виявляє органічне відчуття часу, презентує його в поліфонії естетичних смаків і духовних розламів. І що особливо прикметно — іконографічний ресурс функціонує як самодостатній носій змістових кодів та шифрів, виступає повноправним розповідачем, а не слугує лише ілюстративним тлом. Як зазначає сам автор, у праці, що стосується громадської думки, це особливо важливо, адже такий підхід виявляє, як жили, якій обробці піддавалися пересічні люди та водночас свідчить про слабкі місця в ідеології та пропаганді, котрі влада вважала за необхідне заповнювати. Повертаючись до множинності стратегій, зауважу, що прочитання монографії через іконографічні джерела є не менш цікавим, ніж через власне текстові параметри, і розбудова саме такої тлумачної моделі ще чекає на свого вдумливого адресата.

У цьому контексті образ книги, створений В. Гриневичем, є симптоматичним з кількох позицій. Очевидною є зміна підходів до структурування простору наукового видання, в якому органічно співдіють словесні та візуальні компоненти; по-друге, архітектоніка монографії свідчить про модифікацію образу книги не лише з огляду на її зміст, а у взаємозв'язку багатьох чинників; по-третє, очевидним є збільшення вимог до естетичних параметрів наукових студій і появу нового читача, який генерує запит на такі зміни; по-четверте, постає нова іпостась науковця як співтворця символічної проекції змісту книги. У підсумку

всі ці складові доповнюють палімпсестну модель інтерпретації, що закладена в стратегіях творення книги як культурного продукту.

На завершення кілька особистих міркувань про родинну пам'ять. Свою книгу В. Гриневич присвятив світлій пам'яті батька Анатолія Андрійовича. Образ батька зримо присутній на сторінках дослідження. Він постає у тих голосах і свідченнях, які ретельно і бережно реконструює син. Це — голос покоління, котре не було почуте офіційною владою. Наукова студія автора — це спосіб продовжити обірвану розмову й відновити цілісність комунікативного коду.

Також у книзі я вбачаю символічний шлях цілої плеяди українських учених, які народилися в країні „розвинутого соціалізму”, а як дослідники-гуманітарії школу професійного становлення проходили в посттоталітарних реаліях. Долання сили тяжіння тоталітарного дискурсу, досягання евристичних горизонтів через власну свободу і розбудову сенсотворчих моделей — той сюжет, який я відчитую між рядками і проектую на власні наукові горизонти.

Для мене як дослідника тоталітарної літератури *Неприборкане різноголосся* — це і розповідь про різні способи кодифікації насильства у категоріях свого (нашого) та чужого (їхнього, не нашого). У цьому контексті я ставлю перед собою запитання про вписування культурної спадщини соціалістичного реалізму в національний дискурс насильства та історію соціального письма. Пошуки відповіді тривають.